

Het leerboek politieke economie

André Mommen

*Brüder, zur Sonne, zur Freiheit
Zum Lichte empor!*

Leerboeken¹ hoeven niet altijd producten van individuele vindingrijkheid te zijn. Veelal zijn zij voortgekomen uit een langdurig collectief denkproces. Het leerboek moet ook een synthese van de actuele kennis in een bepaald vakgebied aanbieden, zonder daarbij controversiële punten onbesproken te laten. Alleen gebeurt dat laatste eerder zelden. Leerboeken moeten immers een consensus uitstralen. Vandaar dat de meeste leerboeken risicoloos binnen het gangbare paradigma blijven. Dat geldt zeker voor de leerboeken (politieke) economie.² En dat gold vroeger zeker voor de marxistische leerboeken uit de Sovjet Unie. Ze werden daarom wél regelmatig, al naargelang de behoeften van het moment, bijgewerkt. Ze moesten immers ook dicht op de actualiteit zitten en de superioriteit van het socialisme in de Sovjet Unie legitimeren. Het leerboek moest er ook voor zorgen dat de eenheid van denken en handelen in de communistische wereldbeweging werd bevorderd.

Hoe dat alles in zijn werk ging, dat leert de geschiedenis van het ontstaan van het befaamde *Leerboek politieke economie* uit 1954 ons. Men had aan dat leerboek ongeveer twintig jaar gewerkt. Dat men er zo lang over had gedaan, dat had alles te maken met Stalins bemoeienissen. Stalin wilde immers zijn eigen oplossingen voor theoretische problemen aandragen die met de opbouw van het socialisme in één land te maken hadden.³

Eerste leerboeken

Na de Oktoberrevolutie bestond er in Rusland een grote behoefte aan bruikbaar marxistisch scholingsmateriaal. Her en der

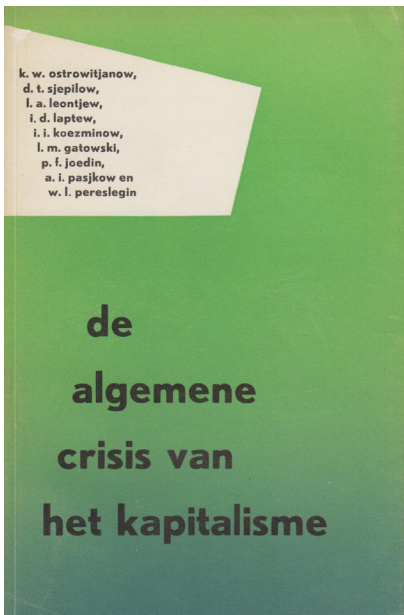
**Men had aan dat leerboek
ongeveer twintig jaar gewerkt.
Dat men er zo lang over had
gedaan, dat had alles te maken
met Stalins bemoeienissen.**

spande men zich in om aan die behoefte te voldoen door ook in de nogal chaotische productie van leerboeken enige lijn te brengen. Toen het door Nikolai Boecharin en E. Preobrasjenski in 1920 gepubliceerde *ABC van het communisme*⁴ aan vervanging toe was, moest men het marxistisch-leninistisch paradigma dat toen nauwelijks bestond, verder ontwikkelen en zien te verzoenen met het de erfenis van het Russisch marxisme dat veel aan Karl Kautsky en Georgi Plechanov te danken had. Uiteraard kon men altijd terugvallen op *Das Kapital* van Marx. Pas toen Stalin de macht stevig had overgenomen, kwam ook de systematisering in de productie van leerboeken op gang.

Het eerste leerboek politieke economie werd op het einde van de jaren 1920 door I. Lapidus en K. V. Ostrovitjanov geschreven. Het boek was bestemd voor partij-scholen en arbeidersfaculteiten met een sociaaleconomische basis en kende een ruime circulatie, ook in vertaling. Zo bezorgde bijvoorbeeld Victor Serge, die toen in Moskou aan de verzamelde werken van Lenin werkte, een Franse vertaling van dit leerboek.⁵ In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië verscheen een Engelse vertaling.⁶ Blijkens het voorwoord hadden beide auteurs vooral met de problemen van de politieke economie in de Sovjet Unie geworsteld. Hoe zat het echter nu met de meerwaarde in de Sovjet Unie? In het kapitalisme bestond immers het fetisjkarakter van de waren. Gold dat ook voor een socialistisch land als de Sovjet Unie? In dit geval merkten de beide auteurs op dat de problemen van de sovjet economie nog niet

theoretisch waren uitgeklaard. Er bestond immers ook nog zoiets als de arbeidsdeling tussen hoofd- en handarbeid. Onder verwijzing naar Marx, stelden beide auteurs, dit ter geruststelling van de lezers, dat het “complete socialisme” in de Sovjet Unie nog niet bestond.

In april 1931, de collectivisatie van de landbouw draaide nu op volle toeren, besloot het Centraal Comité om beide auteurs een aanvulling te laten schrijven bij de nieuwe theorie en praktijk van de sovjet economie. Al snel bleek dat ondoenbaar. Er was eigenlijk behoefte aan een geheel nieuw leerboek. Maar tot een definitief besluit hieromtrent kwam het niet. In april 1936 wilde het Centraal Comité het curriculum van de opleiding “politieke economie” eerst hervormen. Maar weer stelde zich nu het probleem van een aangepast leerboek.⁷ In april en juli 1937 besliste het Centraal Comité dat het nieuwe leerboek op de korte cursus van A. A. Bogdanov moest worden gebaseerd,⁸ omdat Lenin dat werkje ooit nog de hemel had in geprezen.⁹ Gezien de turbulente periode waarin de Sovjet Unie toen als gevolg van de grote zuiveringen verkeerde, kwam er alsnog geen schot in de zaak. In 1938 bracht A. Leontiev een eigen versie van het leerboek uit¹⁰, maar dat ontwerp werd een jaar later al weer van aanvullingen voorzien. Eind 1940 stuurde hij dan een herziene ontwerp tekst naar Stalin. Ook ditmaal was Stalin niet tevreden. Stalin tekende aan dat de rol van de meerwaardewet, de economische planning en de lonen in de Sovjet Unie in het ontwerp ontbraken. Tijdens een bijeenkomst op 29 januari 1941 in het Kremlin waaraan A. Zjdanov, V. Molotov, A. Voznesenski en G. Aleksandrov deelnamen, gaf Stalin aan A. Leontiev, Ostrovitjanov en vier andere economen de opdracht om aan het leerboek een bredere politieke betekenis te geven.

Het leerboek van A. Leontiev bleef intussen wel in gebruik.

De rol van de meerwaarde

Het probleem was vooral de rol van de meerwaardewet in het socialisme. Volgens A. Leontiev bepaalde de meerwaardewet de productie in het kapitalisme. Deze wet liet zich in de prijsfluctuaties gevoelen waardoor de voor de markt geproduceerde waren spontaan fluctueerden. In een socialistische economie was de toestand volledig anders. Planning bepaalde hier de verdeling van de arbeid en de productiemiddelen en dus ook de circulatie van de waren. Daarom was hier geen plaats voor de werking van de waardewet. De staat bepaalde de prijzen. Die prijzen waren niet van de productiekosten van de producten afgeleid. De taken van de economische opbouw werden immers gericht op de voortdurende vermeerdering van de materiële welvaart van de arbeidersklasse. Volgens Stalin had A. Leontiev de rol van de planning verkeerdelijk als een wondermiddel geïnterpreteerd om de meerwaardewet en de markt anarchie te overwinnen. Stalin meende dat planning nodig was om de economische overleving van het land eenvoudigweg te verzekeren, om het probleem van de winstgevendheid in de zware industrie te vermijden en om economische onevenwichtigheden te overwinnen, terwijl A. Leontiev in zijn boek de planning in de Sovjet Unie op abstracte wijze had beschreven.¹¹ Alleen tijdens de hoogste fase van het communisme zouden de producten volgens behoeften worden

verdeeld. Daarom betwistte Stalin de stelling van A. Leontiev dat in de Sovjet Unie de werking van de waardewet was overwonnen. De “producten” die in de socialistische fabrieken werden voortgebracht, waren volgens de logica van nog bestaande geldeconomie “waren”. Daarom verwierp het Centraal Comité ook Leontievs formulering over de werkingssfeer van de waar-geld-relaties onder het socialisme en de invloed van de waardewet op de sovjet-economie. G. Aleksandrov en A. Leontiev moesten deze veranderingen onmiddellijk in de tekst verwerken. Maar toen op 22 juni 1941 de oorlog uitbrak, werd de publicatie van het leerboek verdaagd. Intussen werd aan de sovjetuniversiteiten ook het onderwijs in de politieke economie onderbroken.¹²

Na de Tweede Wereldoorlog werd het onderwijs in de politieke economie hervat. In 1946 verscheen in een beperkte oplage een herdruk van het oude leerboek van A. Leontiev. In april 1947 kwam een commissie met Zjdanov, Voznesenski en A. Leontiev samen om over een nieuw leerboek te praten. Meerdere wetenschappers en professoren werden uitgenodigd om daarna een eindontwerp af te ronden. Onder leiding van K. Ostrovitjanov startte inmiddels wel een discussie over de rol van de meerwaarde in de sovjet-economie. Een nieuwe ontwerp tekst, ditmaal door Ostrovitjanov bewerkt, bevatte ook nieuwe informatie over de prekapitalistische sociale formaties. Eind augustus 1948 stierf echter Zjdanov vrij onverwachts, waardoor het hele project weer werd vertraagd. Maar ook nieuwe politieke en economische problemen en uitdagingen dienden zich aan. Die hoorden uiteraard in het nieuwe leerboek een plaats te krijgen. Zo was er in 1947 een geldhervorming doorgevoerd. Inmiddels verkeerden de landen van Centraal Europa en de Balkan officieel in een overgang van “staatsocialisme” naar “socialisme” en er waren daar “volksdemocratische” regimes tot stand gekomen. Dit alles moest uiteraard voor de redactie van het leerboek economie gevolgen hebben. Moest daarbij Voznesenski, die de chef van het Gosplan was en die met toestemming van Stalin eind 1947 een boek over de oorlogseconomie van de USSR tijdens de Grote Patriottische Oorlog had gepubliceerd,¹³ in de redactie van het leerboek geen bepalende stem krijgen? Hij had immers beweerd dat door

zorgvuldige planning in combinatie met de “getransformeerde” waardewet, de Partij in staat was geweest om de mogelijkheden van het land optimaal te benutten waardoor de overwinning op nazi-Duitsland was behaald. Moest men in het leerboek deze versie over de werking van de waardewet onder het socialisme niet overnemen?

Zo ver zou het uiteindelijk niet komen. Voznesenski’s snelle opkomst in de partijhiërarchie had heel wat weerstand gewekt en ten slotte ook Stalins wantrouwen doen toenemen. In maart 1949 werd Voznesenski in de zogenaamde “Leningrad-affaire” genoemd. In deze affaire werden partijleiders uit Leningrad ervan beschuldigd een eigen netwerk te hebben opgebouwd met de bedoeling de macht in Moskou over te nemen. Voznesenski werd gearresteerd en in 1950 geëxecuteerd. Deze affaire vertraagde andermaal het werk aan het leerboek economie. Maar niet alleen dat. Er liep ook een campagne tegen de “kosmopolitische invloed” in de kunsten en wetenschappen, waarbij vooral joden als agenten van het imperialisme werden gevisieerd. Onder die wetenschappers waren uiteraard ook veel economen met een joodse afstamming.

De economische vraagstukken van het socialisme

Het onderwijs in de politieke economie werd nu gegeven met behulp van in 1946 en 1948 verschenen versies van de voorlopige “korte cursus van de politieke economie”. Uiteindelijk mengde Stalin zich actief in het debat. Op 22 april, 24 april en 30 mei 1950 werden daartoe vergaderingen in het Kremlin belegd. De discussie draaide nu ook rond de prekapitalistische samenlevingen en hun productiewijze. Uiteindelijk werd besloten om een colloquium te organiseren waarop in totaal 400 economen vanuit de hele Sovjet Unie werden uitgenodigd. De wetenschappers waren voordien in commissies opgedeeld waarin dan over concrete vragen moest worden gediscussieerd en kritische opmerkingen konden worden gemaakt. De verslagen werden daarna voor eindbeoordeling naar het Centraal Comité opgestuurd. Deze nogal omslachtige procedure leverde veel papierwerk op. Drie soorten documenten circuleerden immers: ten eerste, voorstellen ter verbetering van de ontwerp tekst van het leerboek; ten tweede, voorstellen voor het verwijderen

van fouten en onduidelijkheden; ten derde, een memorandum over betwiste zaken. Uiteindelijk kwam alle papierwerk op het bureau van Stalin terecht. Blijkbaar had Stalin inmiddels geen haast. Hij liet de papieren ruim een jaar onaangeroerd liggen.

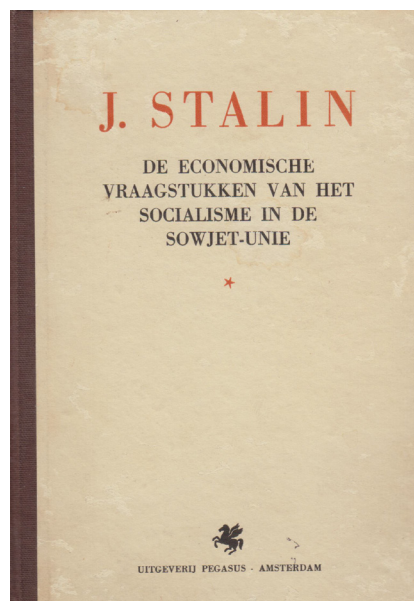
In januari 1952 riep Stalin D. T. Sjepilov bij zich om over het *Leerboek politieke economie* van gedachte te wisselen. Hierna verzocht hij Sjepilov om zich voortaan helemaal aan het boekproject te wijden. Sjepilov nam de leiding van een stuurgroep met als leden Ostrovitjanov, L. A. Leontiev, L. M. Gatovski, A. I. Pasjkov en de filosoof P. F. Joedin.¹⁴ Daarna stuurde Stalin op 1 februari 1952 zijn opmerkingen naar de economen. Deze laatsten werden voor een einddiscussie op 15 februari 1952 op het Kremlin door Stalin ontvangen.¹⁵ Nadien schreef Stalin zijn antwoord aan een aantal van hen. Het betrof hier de economen Aleksander Notkin, L. D. Jarosjenko, A. V. Sanina en V. G. Venzjer.

Het zag er dus aanvankelijk naar uit dat hiermede ook het hele probleem afgehandeld was. Maar dat was uiteindelijk niet het geval. Stalin moet in een opwelling hebben besloten om veel publiciteit aan zijn interventies te verlenen, dit in de hoop zich verder te kunnen profileren als de grote theoreticus van het marxisme-leninisme. Op 2 augustus 1952 werd het bericht omgeroepen dat het Negentiende Congres van de CPSU(b) op korte termijn zou worden samengeroepen. Het was immers al van maart 1939 geleden dat het vorige partijcongres was samengekomen. Op het Negentiende Congres van de CPSU(b) zou men dan de directieven van het Vijfde Vijfjarenplan, dat al bijna twee jaar van kracht was, alsnog goedkeuren en men zou de partijstatuten herzien. Geen van beide punten kon men als urgent beschouwen om het samenroepen van het Negentiende Congres op korte termijn te rechtvaardigen. Voor Stalin was een partijcongres natuurlijk een ideale gelegenheid om zijn visie op de theorie van de socialistische economie in een ruimer politiek perspectief te plaatsen.

Stalin had inmiddels zijn teksten geredigeerd en gebundeld, inclusief zijn antwoorden aan de economen Notkin, Jarosjenko, Sanina en Venzjer, en hij liet ze daarna onder de titel *De economische vraagstukken van het socialisme in de Sowjetunie*¹⁶

publiceren. Ten einde een maximaal effect te bereiken verscheen Stalins nieuwe werk totaal onaangekondigd in *Bolsjevik* van 2 oktober 1952. Dat was drie dagen voordat het partijcongres op 5 oktober 1952 zou samenkomen.¹⁷ De verrassing was derhalve compleet. Er waren tevens 300.000 extra kopieën bovenop de normale oplage van 500.000 exemplaren gedrukt. Op 3 en 4 oktober 1952 bracht de *Pravda* de tekst nog eens in extenso uit. Voorts werden er nog eens 1,5 miljoen exemplaren als pamflet verspreid. Het hele partijapparaat werd tot in de verste uithoeken van het onmetelijke rijk ingeschakeld om de massa van het belang van deze publicatie te doordringen. Alleen al in Moskou werden 200.000 partijleden gemobiliseerd om in fabrieken, kantoren en scholen de tekst toe te lichten.

Stalin raakte in zijn boekje niet alleen de overgang van een socialistische economie naar het volle communisme aan, maar ook het verschil tussen theorie en praktijk tijdens die overgangperiode. Hij herzag een aantal principes, inclusief die van hemzelf. De omstandigheden in de Sovjet Unie waren nu helemaal anders.¹⁸ Hij stelde ook dat men de productiemiddelen in het socialisme niet als “waren” kon beschouwen, daar ze niet aan de ondernemingen werden “verkoch”. Stalin noteerde dat de door socialistische bedrijven geproduceerde productiemiddelen hun eigenschappen van waren hadden verloren, omdat ze de sfeer waarin de waardewet van kracht was, hadden verlaten, terwijl ze wel de uitwendige kenmerken van waren hadden behouden. In de Sovjet Unie had men de waren en het geld niet abrupt afgeschaft. Ze waren wél gradueel door hun aanpassing aan de nieuwe situatie van karakter veranderd en ze hadden daardoor enkel de vorm ervan behouden. Terwijl het nieuwe nog niet het oude had vernietigd, had het nieuwe wel al het oude geïnfilterd, en dus de natuur en de functies ervan veranderd. Stalin stelde nu dat de waardewet nog altijd haar invloed in de productie van consumptiegoederen in de socialistische ondernemingen deed gelden, dit dan in verband met de kostenberekening, de winstgevendheid, de aard van de voortgebrachte producten en de prijsstelling. Hij benadrukte wel dat de managers en de planners in het algemeen geen rekening hielden met de werking van de waardewet. Stalin opperde dat nu de wereld in twee kampen verdeeld was, de socialistische

landen het uitzonderlijke voordeel genoten van met elkaar in harmonie te leven, terwijl de kapitalistische landen onderling in een moordende concurrentie waren gewikkeld. Stalin voorspelde dat de druk om nieuwe buitenlandse markten te vinden, de imperialistische landen tot een oorlog met de socialistische wereld zou verleiden.

Stalins boek bevatte ook een aantal passages over de “onvermijdelijkheid” van de oorlog tussen de kapitalistische landen onderling. Hij kritiseerde hierin openlijk “sommige kameraden”¹⁹ die hadden beweerd dat “tengevolge van de ontwikkelingen van de nieuwe internationale voorwaarden”²⁰ van na de Tweede Wereldoorlog, oorlogen tussen de kapitalistische landen onderling niet meer onvermijdelijk waren nu de positie van de Verenigde Staten in het imperialistische kamp zo dominant was geworden. Stalin: “Deze kameraden vergissen zich. Zij zien de aan de oppervlakte glinsterende, uiterlijke verschijnselen, maar ze zien niet de diepere krachten, die, ofschoon voorlopig in het verborgene werkzaam, niettemin de loop van de gebeurtenissen zullen bepalen.”²¹ Stalin zag zowel Frankrijk als Groot-Brittannië ooit in opstand komen tegen de Amerikaanse heerschappij, en dat zou op termijn ook gelden voor overwonnen imperialistische landen als Japan, Italië en Duitsland. Volgens Stalin was het niettemin duidelijk dat de contradicties tussen het kapitalisme en het socialisme sterker waren dan tussen de kapitalistische landen onderling. Dat was in elk geval theoretisch juist, maar in de praktijk niet altijd zo. Zo was de Tweede Wereldoorlog begonnen als

een oorlog tussen de kapitalistische landen, niet als een oorlog van de imperialistische landen tegen de Sovjet Unie! Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd Duitsland met Engels-Frans-Amerikaanse steun weer economisch hersteld. Maar wie garandeerde nu dat Japan en Duitsland zich niet op een gegeven moment van dat Amerikaanse juk zouden kunnen bevrijden?²² Uiteraard viel Stalin hier terug op Lenins imperialismetheorie. Die stelde immers dat in het imperialisme oorlogen onvermijdelijk zijn. Stalin: "Er wordt gezegd, dat de stelling van Lenin, dat het imperialisme onvermijdelijk oorlogen voortbrengt, als verouderd zou moeten worden beschouwd, omdat thans machtige volkskrachten gegroeid zijn, die optreden voor de bescherming van de vrede en tegen een nieuwe wereldoorlog. Dat is onjuist".²³ Stalin meende daarom dat de vredesbeweging niet in staat zou zijn om een nieuwe oorlog te voorkomen. Want oorlogen kon men enkel definitief de wereld uithelpen door het imperialisme ten val te brengen.

Intussen moest het in der haast samengeroepen partijcongres besluiten om het partijprogramma te herzien.²⁴ De herzieningsopdracht werd aan een programmacommissie toevertrouwd met als leden J. V. Stalin, L. P. Beria, P. N. Pospelov, L. M. Kaganovitsj, A. M. Roemjantsev, O. V. Kuusinen, M. Z. Zaboerov, G. M. Malenkov, D. I. Tsjesnokov, V. M. Molotov en P. F. Joedin.²⁵

Uiteraard betekende dit ook dat men Stalins visie op de werking van de waardewet in het socialisme en de onvermijdelijkheid van de imperialistische oorlogen in het leerboek een prominente plaats moest geven. Na afloop van het Negentiende Partijcongres schoot men dan ook onmiddellijk aan het werk. Zo organiseerde het Instituut van Economie van de Sovjet Academie van Wetenschappen reeds op 4 en 5 november 1952 een discussie over Stalins boek.²⁶ Academicus Vasilij P. Djatsjenko canoniseerde daarna Stalins "klassieke" tekst over de werking van de waardewet in de sovjet-economie in een paper.²⁷ Djatsjenko meende in zijn paper dat de grote Stalin voor het eerst in de geschiedenis van het marxisme erin was geslaagd om de kwestie van de warenproductie en de werking van de waardewet in de periode van de overgang

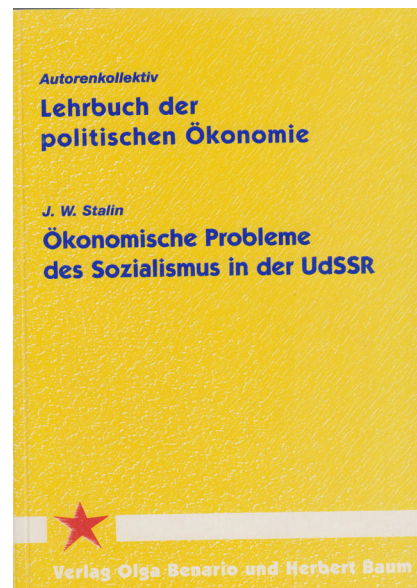
van het socialisme naar het communisme op afdoende wijze op te lossen.²⁸

In de buitenwereld reageerde men nogal verdeeld op Stalins meesterwerk. Slechts weinigen konden het opbrengen om de loftrumpet te steken. De marxistische econoom Ronald L. Meek moet zowat de enige zijn geweest die dit boekje als één van de meest invloedrijke economische documenten van zijn tijd wilde kwalificeren.²⁹ Isaac Deutscher noemde Stalins publicatie smalend een "testament". Hij vond het typerend dat door Stalin de rol van de markt tijdens de overgang van het socialisme naar het communisme niet had kunnen veronachtzamen. Deutscher wees hier naar de rol van de "zwarte markt" die tijdens de periode van "fantastische inflatie" zo dominant was geweest dat door de ontwaarding van de roebel de regering tot een drastische munthervorming had moeten overgaan. Deutscher meende ook dat Stalin "in termen van de klassieke marxistische theorie iets wil bewijzen wat in die termen een absurditeit is, namelijk dat de wet tijdens het socialisme blijft werken."³⁰ De Amerikaanse ambassadeur George F. Kennan beweerde achteraf dat hij zijn ogen niet had kunnen geloven bij het lezen van Stalins boekwerkje. Hem was toen het gevoel bekropen dat de auteur ervan door een zekere seniliteit moest zijn bevangen.³¹ Ernest Mandel reageerde nogal smalend dat Stalin zich belachelijk had gemaakt door een "fundamentele wet van het kapitalisme" te hebben ontdekt. Duizenden papegaaien hadden hem daarvoor alle lof toegezwaaid.³²

Noch Kennan, Deutscher of Mandel kan men bezwaarlijk als aanhangers van Stalin aanmerken. Maar wat dacht Mao Zsedong in Peking toen hij het boekwerkje van Stalin las? Mao concludeerde toen dat Stalin niets over de rol van de maatschappelijke bovenbouw had gezegd. Stalin was niet begaan met de mensen, meende Mao, want hij beschouwde ze als dingen. Mao was ontgoocheld: "Stalins gezichtspunt in zijn laatste brief [aan de economen] is helemaal verkeerd. De basisfout is het wantrouwen van de boer."³³

Revisie van het leerboek

Stalin stierf begin maart 1953 terwijl de commissie nog bezig was met de redactie

van het leerboek. Het boek werd ten slotte pas in augustus 1954 in de winkel gelegd.³⁴ De eindredactie telde de namen van K. V. Ostrovitjanov, D. T. Sjepilov, L. A. Leoniev, I. D. Laptev, I. I. Koezminov en L. M. Gatovski. Verschillende thema's waarover Stalin het in zijn pamflet had gehad, zoals de noodzaak om een geleidelijke uitwisseling van producten tussen de socialistische landen te bevorderen en de rol van de collectieve boerderijen in het proces naar de overgang naar het communisme te belichten, waren echter in het leerboek achterwege gelaten.

Breed opgezette conferenties van economie ter bespreking van het leerboek werden in maart en april 1955 in heel het land gehouden. De eerste problemen hadden zich inmiddels al aangediend. Zo bleek het leerboek geen rekening te hebben gehouden met recente ontwikkelingen, zoals het in 1955 afgeschafte systeem van gecentraliseerde directieve planning ten gunste van een systeem van coördinerende planning door het Gosplan en de ministeries van de Unie. Marginale veranderingen aan de tekst waren echter meer dan voldoende. Op het Twintigste Partijcongres in 1956 werd echter totaal onverwachts door Nikita Chroesjtsjov de destalinisatie afgekondigd. Op dat Twintigste Partijcongres had Anastas Mikoyan ook openlijke kritiek op Stalins *Economische Vraagstukken van het Socialisme* geleverd. Andermaal moest het leerboek worden herzien. Een commissie onder voorzitterschap van Ostrovitjanov met leden van de Faculteit Politieke Economie van de Staatsuniversiteit van Moskou en andere instituten³⁵ toog aan het werk.³⁶

Aan de discussies binnen de commissie werd de nodige publiciteit gegeven.³⁷ Vooral de kritieken van V. P. Gloetskij, S. B. Lif en N. V. Tsjessin in de commissie hadden de aandacht getrokken. Zo stelde Gloetskij dat het in het tekstboek onduidelijk was welk verband er was tussen de door Marx ontdekte wetten van het kapitalisme in de periode van het premonopolistisch kapitalisme en in de periode van het hedendaagse kapitalisme. Het leerboek faalde in het analyseren van de organische samenstelling van het kapitaal in de periode van het monopoliekapitalisme, terwijl sindsdien de uitbuitingsgraad aanzienlijk was toegenomen. S. B. Lif had een aantal onjuiste formuleringen met betrekking tot de loonvorming ontdekt. Hij stelde dat een “succesvolle klassenstrijd door het proletariaat ook loonsverhogingen kan afdwingen”.³⁸ Daarmee verdween meteen ook het dogma van de absolute verarming van het proletariaat in de prullenmand. Volgens N. V. Tsjessin had Stalin de categorie “economische basiswet” uitgevonden, terwijl Marx, Engels en Lenin, die de “klassieke exponenten van het marxisme-leninisme waren”, geen basiswet van een reeks andere wetten hadden afgeleid.³⁹ Stalins praktijk was derhalve met de marxistische dialectiek in tegenspraak. Tsjessin: “Hoewel Stalin op zoek was naar één wet die de essentie van de productiewijze uitdrukte, stichtte hij alleen maar verwarring in de economische theorie met als resultaat eveneens verwarring in de economische praktijk. Volgens Stalin hield zowel de waardewet als de wet van de warenproductie geen verband met de essentie van het kapitalisme. Voor Marx, Engels en Lenin daarentegen was

dat ondenkbaar; voor hen was het juist de warenproductie die de basis van het kapitalisme is, en zonder de waardewet zou er geen wet van de meerwaarde zijn.”⁴⁰

Na het Twintigste Partijcongres hadden vele economen inmiddels al een andere kijk op Stalin gekregen, wat o.a. verband hield met de door E. G. Liberman aangezwengelde discussie over de rol van de materiële stimuli in de industriële planning.⁴¹ Tevens werden nu onder leiding van het Gosplan centrale verkooporganisaties opgezet om industriële producten te “verkopen”. Daarom was enige kennis van de prijsvorming gewenst. In 1956 organiseerde Ostrovitjanov in zijn Instituut van Economie een discussie over dat probleem.⁴² Het systeem van een geplande toekenning van machines aan de landbouwsector werd nu ook afgeschaft. In 1957 werden de Machine- en Tractorenstations (MTS) ontbonden. De landbouwmachines zouden voortaan aan de collectieve boerderijen worden verkocht. Als gevolg van die hervormingen begonnen de productiemiddelen in zowel de industrie als in de collectieve boerderijen als waren te circuleren.⁴³ Een deel van de politieke economen (*tovarniks*) nam de taak op zich om een theorie van de socialistische politieke economie te formuleren die aan de vereisten van marktverhoudingen in de Sovjet Unie kon voldoen. L. Gatovski had het in dit verband ook over de prijswerking in de landbouw.⁴⁴ V. S. Nemtsjinov, die het gebruik van mathematische modellen voorstond, herwaardeerde in een artikel de input-output-analyse van de tot Amerikaan genaturaliseerde W. Leontief.⁴⁵ De econometrie was intussen ook al met L. V. Kantorovitsj⁴⁶ in volle opkomst. De idee was dat met behulp van de cybernetica en met de inschakeling van computers een veel soepelere inzet van de beschikbare middelen mogelijk zou zijn. Kortom, de hele economische wetenschap was op dat moment in volle beweging op het moment dat eind 1958 de nieuwe (derde) editie van het leerboek in de winkel lag.⁴⁷

Deze nieuwe editie oogste dan ook harde kritiek. De stalinistische teneur in het beoog en onderwerpskeuzes waren al met al niet verdwenen. De Sovjet Unie bleef als model voor de overgang van kapitalisme naar het socialisme nog als alleenzalgmakend overeind. De economische politiek van Nikita Chroesjtsjov werd geloofd,

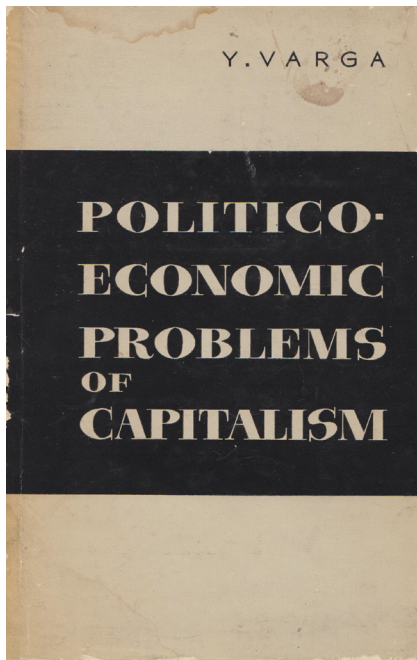
maar de industrialisatiepolitiek van de Sovjet Unie werd wél als voorbeeld aan de minder ontwikkelde landen voorgehouden (dus Tsjecho-Slowakije en de DDR vielen er nu buiten). Een nieuwe generatie van economen liet dan ook protest horen. G. V. Kozlov wees in een bespreking in dit verband op het bestaan van bedrijfsmatige problemen in het socialisme. Hij formuleerde zelfs verbeteringen ten behoeve van een eventuele vierde druk.⁴⁸

Op het 22ste Congres van de CPSU in 1961 werd het partijprogramma aangepast. Een vierde herziene druk van het leerboek⁴⁹, waarin de overgang van het socialisme naar het communisme werd uitgewerkt, volgde een jaar later. De nieuwe versie van het leerboek was andermaal tijdens een vergadering met de leerstoelhouders economie voorbereid. Veranderingen betroffen vooral het hoofdstuk over de socialistische productiewijze en de wetmatigheden van de ontwikkeling van de socialistische economie. Blijkbaar werd er nu wel degelijk rekening gehouden met de kritieken op de derde versie van het leerboek, want men beperkte zich niet tot het geven van algemene definities en het beschrijven van de wetten en de categorieën van de socialistische economie. Hierbij werd tevens de nadruk gelegd op de prijsvorming, de kosten en de rendabiliteit, evenals op het vraagstuk van de arbeidsproductiviteit.

Fundamentele kritieken van E. Varga

Tot hiertoe leek alles normaal. Het *Leerboek politieke economie* werd tot nu toe telkens aan de hand van nieuwe ontwikkelingen in de economische beleidsvoering en naar aanleiding van congresbesluiten van de CPSU aangepast aan de noden van de tijd. Theoretische kritieken waren zeldzaam. Kritieken golden vooral voor de formulering van de organisatie van de plan-economie en de prijsvorming.

De enige die het aandurfde om in deze context dieper te graven en daarbij tevens van Stalin de maat te nemen, was de econoom E. Varga. Hoewel hij kon gelden als de nestor van de sovjet economische wetenschap, was hij slechts zijdelings betrokken geweest bij de redactie van de eerste editie van het leerboek. Hij had toen Stalins kritiek op zijn afwijzing van de onvermijdelijkheid van de interimperialistische

oorlogen moeten slikken. Pas in 1962 liet hij van zich horen door een artikel aan het theoretische partijorgaan *Kommoenist* toe te sturen waarin hij het probleem van de fundamentele economische wet van het kapitalisme, zoals die door Stalin in zijn werkje over de economische problemen van het socialisme in de Sovjet Unie aan de orde was gesteld, zwaar op de korrel nam. Dat hadden de economen die aan de verschillende herzieningen van het leerboek hadden gewerkt, nagelaten te doen, ook al omdat enkelen van hen aan de redactie van de eerste edities hadden bijgedragen. De redactie van *Kommoenist* besliste uiteindelijk, na een lang en fel debat, om dit artikel niet te plaatsen, ook al was de tekst inmiddels al gezet.⁵⁰ Dit kan een onbeduidend incident lijken, ware het niet dat Varga het geïncrimineerde artikel daarna in zijn geboorteland Hongarije gepubliceerd kreeg.⁵¹ Hetzelfde artikel werd in 1964 met de hulp van E. L. Chmelitskaja en S. A. Drabkina vlak voor het overlijden van de auteur in een verzamelbundel in Moskou gepubliceerd.⁵²

Dat Varga de maat van Stalin wilde nemen, was niet zo verwonderlijk. Varga was in 1947 onder beschuldiging van bourgeois-reformisme in ongenade gevallen en zijn Instituut voor Wereldeconomie en Wereldpolitiek was toen opgeheven en samengevoegd met het Instituut van Economie van Ostrovitjanov. Daarna had hij een aantal vernederingen voor lief moeten nemen. Bij de redactie van het leerboek economie was hij nooit betrokken geweest. In Stalins

brochure over de economische problemen van het socialisme was hij door Stalin aangevallen als iemand die slechts de oppervlakkige verschijnselen waarnam. Varga had er dus alle redenen voor om Stalins befaamde brochure kritisch tegen het licht te houden. Zo kon hij tevens zijn politieke tegenstanders in de academische wereld eens goed schofferen. Hadden zij niet jarenlang alles wat Stalin had beweerd voor klinkende munt aanvaard?

In zijn artikel herinnerde Varga er aan dat Engels in zijn dialectiek van de natuur had gesteld dat wetten een weerspiegeling van objectieve processen zijn die in de natuur en in de samenleving aan het werk zijn. Deze wetten zijn immers objectief omdat ze werkelijke processen weerspiegelden die onafhankelijk van de menselijke wil plaatsvinden, of ze nu wel of niet door de mens worden begrepen.⁵³ Varga merkte voorts op dat Engels twee belangrijke kwalificaties voor zijn definitie van wet als weerspiegeling van objectieve processen in de natuur en de maatschappij had gegeven. Ten eerste kunnen enkel de weerspiegelingprocessen die in de intrinsieke essentie van de dingen aan het werk zijn, wet worden. Ten tweede is de weerspiegeling van individuele processen geen wet. Enkel maar regelmatig in de natuur en in de maatschappij voorkomende processen kunnen een wet worden. En daarbij: een wet is niet de weerspiegeling van een beweging per se, maar van de essentie van een proces dat zich in de natuur en de maatschappij voltrekt.⁵⁴

Varga dacht nu dat in de politieke economie, die verschilde van de natuurwetenschappen, hypothesen een geringere rol spelen. De overgang van vrije concurrentie naar imperialisme had veranderingen met zich meegebracht die de economische wetten van het kapitalisme hebben gewijzigd. Er waren geen hypothesen nodig om die veranderingen in de wetten van het kapitalisme te ontdekken, daar de feiten van de kapitalistische economie bekend zijn. Varga viel hier terug op hetgeen Engels onder dialectiek als de meest algemene basiswet verstond. Daarom kritiseerde hij de vaagheid die Stalin in zijn befaamd artikel "Over dialectisch en historisch materialisme"⁵⁵ dat als paragraaf 2 van hoofdstuk 4 van de *Geschiedenis van de Communistische Partij der Sovjetunie (bolsjeviki)*⁵⁶

in 1938 was verschenen. Hij verwees naar de "klassieken van het marxisme" die altijd van de aanname waren vertrokken dat we enkel en alleen maar in staat zijn om dialectisch te redeneren omdat we deel uitmaken van een objectieve dialectische wereld. Volgens Varga liet Stalin de dialectiek van natuur en maatschappij volledig onderbelicht en had hij het objectieve aspect waarop Lenin altijd zo de nadruk had gelegd, onvoldoende benadrukt. Volgens Stalin was het dialectisch materialisme wel de wereldbeschouwing van de communistische partij, maar het dialectisch materialisme was ook de methode om de natuurverschijnselen te bestuderen en te begrijpen. Stalin had dus in tegenstelling tot Lenin vergeten het objectieve aspect te benadrukken. "Deze eenzijdige subjectieve verklaring opent bij Stalin de deur voor ideologische fouten en verkeerd begrip",⁵⁷ concludeerde Varga.

Varga betwistte Stalins bewering dat de sociale wetten grotendeels een kort leven beschoren zijn en dat de economische wetten van de productie slechts gedurende één sociale formatie gelden. Dat was, aldus Varga, niet het geval. Economische wetten zijn zo oud als de mensheid zelve. Alleen werken ze onder steeds veranderende sociale omstandigheden. Ze verschillen van natuurwetten, daar die door middel van experimenten kunnen worden bestudeerd, terwijl men bij economische wetten enkel van tendensen kan spreken die door tegentendensen worden beïnvloed. Marx had altijd het bestaan van tegentendensen benadrukt. In *Das Kapital* sprak hij wel over kapitalistische wetten, hier in het bijzonder over de "absolute wet" van de accumulatie van het kapitaal. Hieruit volgt dan dat men sociale wetten niet zo precies kan formuleren als natuurwetten. Varga kritiseerde ook Stalins bewering dat de productieverhoudingen noodzakelijk in overeenstemming met de karakteristieken van de productiekrachten moeten zijn. Volgens Varga kon alleen het "strijdende proletariaat" zich in overeenstemming met de historische voorwaarden een weg naar voren vechten en de verhoudingen veranderen. Kortom, er was dus ook een marxistisch-leninistische voothoedepartij nodig om deze verandering te realiseren.

Varga maakte een onderscheid tussen de algemene wetten die gemeenschappelijk

voor alle productiewijzen zijn, de wetten van de revolutionaire overgang van het ene sociale systeem naar het andere, de wetten van de verschillende sociale formaties en de wetten die tijdens het bestaan van een enkele sociale formatie van toepassing zijn. De eerste categorie van wetten over de productie is ongeschikt om een concrete historische ontwikkelingsfase te verklaren. Varga somde ook deze algemene wetten op: 1) arbeid als een essentiële voorwaarde voor het bestaan van de menselijke soort; 2) het product van de arbeid bezit altijd een gebruikswaarde; 3) de wet van de arbeidsdeling; 4) het fonds om de noodzakelijke levensvoorwaarden te verschaffen wordt altijd door arbeiders voortgebracht; 5) de productie moet worden geleid⁵⁸; 6) de wet van de snellere groei van de productie van de productiemiddelen in vergelijking met die van de consumptiegoederen; 7) de wet volgens dewelke het volume van de consumptie over een langere periode niet het volume van de productie kan overtreffen.⁵⁹ Onder de dictatuur van het proletariaat worden de noodzakelijke stappen gezet voor een herverdeling van de nationale rijkdom, maar dan kan men nog niet alle behoeften bevredigen omdat de productie onvoldoende ontwikkeld is. Productiedaling kan in een eerste aanloopperiode voorkomen waardoor tekorten ontstaan.

Uiteraard kon Varga nu fel uithalen naar zijn oude vijanden die Stalins wet over de noodzakelijke overeenstemming tussen de productieverhoudingen en het karakter van de productiekrachten⁶⁰ hadden bejubeld.⁶¹ Varga meende dat Stalins definitie onvoldoende duidelijkheid en precisie bood. Het was geen kwestie van “nationale conformiteit”, maar wel van het beleven van een “tijdperk van sociale revolutie”. Daarbij had Marx gesteld dat het tijdperk van de sociale revolutie niet noodzakelijk ten einde liep met het instellen van de overeenstemming tussen de productieverhoudingen met het karakter van de productiekrachten. Vele revoluties waren immers ooit al op een nederlaag uitgelopen en dat had tot de gemeenschappelijke ondergang van de elkaar bestrijdende klassen geleid. Trouwens, zo merkte Varga op, de wet van het zich vrij kunnen toe-eigenen van de meerarbeid door de heersende klassen komt in alle maatschappijen met tegengestelde klassen voor. Het kapitaal heeft niet de meerarbeid uitgevonden. Het verschijnsel kwam ook

voor in de slavenhoudersmaatschappij en in de feodale samenleving. Varga verweet Stalin dat hij een nogal vreemdsoortige fout tegen het marxisme had gemaakt door te stellen dat de economische basiswet bepaalde dingen “vereist”. Volgens Varga was een objectieve wet, een weerspiegeling van gebeurtenissen die de essentie der dingen omvatten. Een weerspiegeling kan geen eisen stellen. Objectieve wetten bestaan. Ze “werken”, want ze zijn onafhankelijk van de wil van de mensen. Daarom hoeven ze geen “eisen” te stellen.⁶²

In zijn artikel herinnerde Varga er aan dat Engels in zijn dialectiek van de natuur had gesteld dat wetten een weerspiegeling van objectieve processen zijn die in de natuur en in de samenleving aan het werk zijn. Deze wetten zijn immers objectief omdat ze werkelijke processen weerspiegelden die onafhankelijk van de menselijke wil plaatsvinden, of ze nu wel of niet door de mens worden begrepen.

Pas na deze lange inleiding kon Varga Stalin en zijn economen ervan langs geven omdat zij basiswetten voor *alle* sociale formaties hadden geformuleerd en omdat zij hadden gepoogd daarvan dan minder belangrijke wetten af te leiden. Geen enkele basiswet kan echter alle processen en fenomenen van een productiewijze bevatten. Het is dus onmogelijk alle wetten die Marx in *Das Kapital* had geanalyseerd, te veralgemenen, zoals de wetten van de eenvoudige en de uitgebreide reproductie, de wetten van de toe-eigening van de meerwaarde en de omvorming ervan in winst en distributie, de wetten van de arbeidsmarkt en de loonvorming, enz. Volgens Varga was Stalins bewering dat de fundamentele wet alle belangrijke aspecten en processen van het kapitalisme bepaalde, compleet ongegrond. Elke poging om de minder belangrijke wetten van de basiswet af te leiden, zoals dat door de economen was gepoogd, was daarom in tegenspraak met het marxisme. Deze pogingen gingen immers in tegen de “geest van het marxisme”. Die laatste vereist een analyse van concrete historische feiten en veronderstelt dat wetten uit de veralgemening van deze feiten voortkomen.⁶³ Varga stelde dat op basis van *Das Kapital* van Marx elke poging om “meer concrete wetten van de basiswet af te leiden antimarxistisch”⁶⁴ is.

Ook poogde Varga aan te tonen of de door Stalin geformuleerde basiswet van het moderne kapitalisme de belangrijkste processen van dat systeem uitdrukken en of die processen alleen symptomatisch voor dat systeem zijn. Varga concludeerde dat Stalins economische basiswet hieraan niet voldoet en dat ze niet de voorwaarden voor de onvermijdelijke omverwerping van het kapitalistisch systeem door het proletariaat schept.⁶⁵ Volgens Varga ging Stalins economische basiswet enkel over uitbuiting, ondergang en verarming van de bevolking, niet over de revolutionering van de massa's door het kapitalisme, “hetgeen altijd de essentie van alle verklaringen van de marxistisch-leninistische klassieken over dit onderwerp is geweest”.⁶⁶ Varga was ontevreden over het door Stalin op niet accurate wijze gebruiken van de term “modern kapitalisme”. In Stalins werk leek het er op of hiermee de term imperialisme werd bedoeld. Stalins formulering van maximumwinst noemde Varga “obscuur en inaccuraat”.⁶⁷ Varga kon met Stalin meegaan met betrekking tot de verarming van de meerderheid van de bevolking. Maar was dat dan een eeuw eerder ook al niet het geval geweest? Het betrof dus geen verschijnsel dat enkel en alleen typisch voor het moderne kapitalisme was. Stalins bewering dat oorlog en militarisering speciale methodes zijn voor het zich toe-eigenen van winst in het tijdperk van het moderne kapitalisme, was ook al incorrect. Tijdens het Romeinse Keizerrijk waren er immers ook al oorlogsprofitteurs. De door Stalin geformuleerde basiswet verwees dus niet naar een specifieke wet van het moderne monopoliekapitalisme, zoals die door Lenin in zijn studie over het imperialisme met betrekking tot de voortdurende concentratie van het kapitaal, de wet van de ongelijke ontwikkeling, etc. was genoteerd.⁶⁸ Volgens Varga kwam Stalins economische wet van het moderne kapitalisme geenszins overeen met de inherente vereisten van een dergelijke basiswet. Dus Varga meende dat de definitie van de basiswet van het kapitalisme, zoals geformuleerd in het *Leerboek politieke economie*, onjuist was, daar de productie van meerwaarde de economische basiswet van het kapitalisme is.⁶⁹

Uiteraard kon Varga akkoord gaan met het feit dat de meerwaarde een van de meest belangrijke processen onder het kapitalisme is. Maar Marx had dat geen basiswet

van het kapitalisme genoemd. De meerwaarde wordt niet alleen voortgebracht, maar wordt ook door de bourgeoisie toegeëigend, hetgeen niet minder belangrijk is. Door alleen maar over de productie van meerwaarde te gewagen zou het er op kunnen lijken dat de productie van meerwaarde (kapitalisme) eeuwig kan blijven voortbestaan. Kortom, Varga miste de essentie van de aggregatie van de marxistische economische wetten, namelijk de economische wetten van het kapitalisme die onvermijdelijk naar de ondergang van het kapitalisme leiden en die de voorwaarden voor de revolutionaire omverwerping van de heerschappij van de bourgeoisie scheppen.⁷⁰ Uiteraard poogde Varga het debat over de economische basiswet in de richting van de “revolutionaire geest van het marxisme” en de “onvermijdelijke val van het kapitalisme” te sturen. Daarom stelde hij zijn eigen definitie van de economische basiswet van het kapitalisme ter beschikking.

*‘In appropriating the surplus value produced by the workers, capital concentrates and socializes production through accumulation and centralization, creates the material prerequisites for socialism, exacerbates the contradiction between the social character of production and private appropriation. This contradiction, which is only temporarily resolved by the periodic crises of overproduction, makes the rule of capital ever more unbearable for working people throughout the world and, by means of a proletarian revolution, steers capitalism towards its inevitable downfall’.*⁷¹

Het verschil tussen Varga’s en Stalins basiswet was dat de laatste “statisch” is. Ze faalde omdat ze de dynamiek van het kapitalisme niet tot uitdrukking vermocht te brengen en dus niet de eindigheid van het kapitalisme had benadrukt. Ten slotte kwam Varga met een “speciale wet” voor het imperialisme die hij op Lenins analyse baseerde.

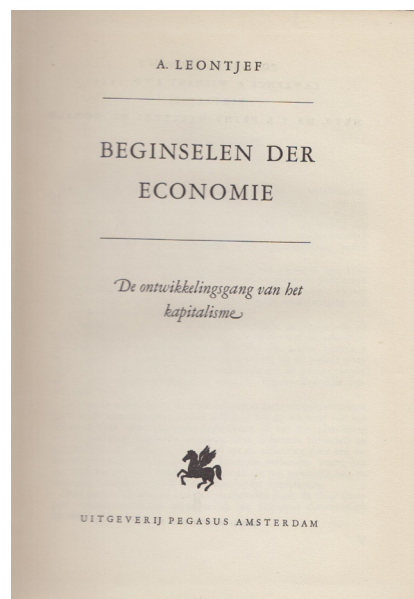
‘By abolishing free competition, dividing up markets and coalescing with the state, monopoly capital secures super-profits, subjects the whole capitalist world to its power and deepens the rift between the rich imperialist and the economically underdeveloped countries, between the finance oligarchy and the working masses, transforms an ever greater slice of the population into

*hired workers and capitalism into moribund capitalism, pushing it inevitably towards a proletarian revolution.’*⁷²

Allicht had Varga gehoopt dat toen in 1961 de mummie van Stalin uit het mausoleum op het Rode Plein was verwijderd, hij met een dergelijk kritisch artikel in het theoretische orgaan *Kommoenist* niet alleen Stalin, maar ook de complete redactie van het *Leerboek politieke economie* in diskrediet kon brengen. Dat zou nog eens mooie revanche zijn geweest. Zijn artikel werd echter, na heftige interne discussies in de redactie, afgewezen. Dat het gewraakte artikel twee jaar later toch nog in een boekpublicatie opdook, had allicht te maken met onenigheden in het Centraal Comité van de CPSU. Varga’s boek uit 1964, waarin het bedoelde artikel was opgenomen, beleefde al snel een tweede druk, iets wat uitzonderlijk was. Ook uitzonderlijk was dat het boek een voorwoord kreeg. Hier dan van de econoom V. A. Tsjeprakov.⁷³ Hierin werd voor de lezers een tipje van de sluier opgelicht. Uiteindelijk had men afstand genomen van de “basiswet” zoals die door Stalin was geformuleerd. Dat was belangrijk gezien het feit dat het *Leerboek politieke economie* in zijn eerste formulering wel erg zwaar op Stalins boekje over de *Economische vraagstukken van het socialisme* leunde en er ook mee geassocieerd werd. Verstokte stalinisten zouden dat later overigens nooit ontkennen. Toen bijvoorbeeld het Verlag Olga Benario und Herbert Baum in 1997 met een fotomechanische herdruk van de eerste editie van het *Leerboek* kwam, werd bij wijze van toegift Stalins *Economische problemen* erin opgenomen.⁷⁴ Toen in 2007 een Nederlandstalige versie van het *Leerboek politieke economie* verscheen, waren de uitgevers wel zo voorzichtig om Stalins geschrift niet op te nemen.⁷⁵ Historisch gezien was dat uiteraard een misser.

Ten slotte

Het *Leerboek politieke economie* zou daarna nog in diverse bijgewerkte edities⁷⁶ blijven verschijnen, maar intussen wel concurrentie krijgen van diverse nationale varianten ervan, dit dan naarmate de communistische partijen zich van een al te eenzijdig op de Sovjet Unie gerichte oriëntatie losmaakten of graag de nadruk legden op lokale scholingsbehoeften. Vooral de

analyse van het zich verder ontwikkelende kapitalisme maakte dat noodzakelijk. Want over die analyse van het actuele kapitalisme verschilden de communistische partijen soms aanzienlijk van mening, zoals reeds tijdens een meningsuitwisseling van economen op 27 augustus tot 3 september 1962 te Moskou mocht blijken.⁷⁷ Zelfs in de DDR, waar men altijd trouw de uit Moskou toegestuurde leerboeken vertaalde, ging men nu ook grotendeels zijn eigen weg. De dogmatische uitleg van Stalin over de eenzijdige relatie tussen staat en monopolies werd voortaan aan de kaak gesteld.⁷⁸ Men bracht er zelfs eigen leerboeken uit.⁷⁹ Het monolithisch stalinisme brokkelde hierdoor af. In Frankrijk maakte Paul Boccara al vanaf 1966, dus twee jaar na de dood van Maurice Thorez, op een internationale conferentie te Choisy-le-Roi,⁸⁰ schoonschip met de dominantie van het stalinisme in de economische analyse, hetgeen zou culmineeren in de publicatie van het fameuze *Traité d'économie politique*.⁸¹ De conclusie is dat de stalinistische benaderingswijze van de politieke economie zowel in het socialisme als in het kapitalisme langzaam onder druk van de omstandigheden uit het discours verdween en dat de leerboekenmakers zich hieraan moesten aanpassen.

Noten:

¹ Dit is een bewerking van hoofdstuk 14, “Writing a textbook”, in André Mommen, *Stalin's Economist. The Economic Contributions of Jenő Varga*, Londen en New York: Routledge, 2011 (Routledge studies in the history of economics).

- ² Dat geldt zeker voor het befaamde leerboek dat de latere Nobelprijswinnaar Paul Samuelson (1915-2009) schreef. Zie Paul Samuelson, *Economics. An Introductory Analysis*, New York: McGraw-Hill, 1948; na 1985 gewijzigde herdrukken samen met William D. Nordhaus.
- ³ De verwachtingen waren vanaf het begin algemeen hoog gespannen. Het leerboek mocht immers geen populariserende samenvatting van *Das Kapital* van Marx zijn. Het nieuwe leerboek moest tevens op theoretisch verantwoorde wijze de socialistische productiewijze in de Sovjet Unie uitleggen. Stalin ging er zich daarom zelf mee bemoeien, zoals dat ooit met de in 1938 gepubliceerde *Geschiedenis van de Communistische Partij der Sovjet Unie* was gebeurd.
- ⁴ N. Bukharin en E. Preobrazhensky, *The ABC of Communism*, Introduction by E. H. Carr, Harmondsworth: Penguin Boosk, 1969.
- ⁵ I. Lapidus en K. Ostrovitianov, *Précis d'économie politique. L'économie politique et la théorie de l'économie soviétique*. Traduit du russe par Victor-Serge, Parijs : Éditions sociales internationales, 1929.
- ⁶ I. Lapidus en K. Ostrovitianov, *An Outline of Political Economy. Political Economy and Soviet Economics*, New York: International Publishers, z.d.
- ⁷ Archieven van de Academie van Wetenschappen, Moskou, F. 352, op. 1, Ed Khr. 165, l. 1-4.
- ⁸ A. Bogdanoff, *Short Course of Economic Science*, Londen: CPGB, 1927. A. A. Bogdanov was de pionier van de economische evenwichtstheorie. Zie A. A. Belykh, "A. A. Bogdanov's theory of equilibrium and the economic discussions of the 1920s", in *Soviet Studies*, jg. 42, nr. 3, 1990, blz. 571-582.
- ⁹ Archieven van de Academie van Wetenschappen, Moskou F. 352, op. 1, Ed. Khr. 23, l.5.
- ¹⁰ Dat leerboek kende meerdere edities in vele talen. A. Leontiev, *Political Economy. A Beginners' Course*, New York: International Publishers, s. d. [1940]. Van de Engelse editie uit 1945 (Lawrence & Wishart) werd een Nederlandse vertaling gemaakt door Ina Elisa Prins-Willekes MacDonald: *Beginnelen der economie. De ontwikkelingsgang van het kapitalisme*, met een voorwoord door J. van Santen, Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, s.d..
- ¹¹ Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton en Oxford: Princeton University Press, 2006, blz. 172-3.
- ¹² A. Leontiev, "La pensée économique et l'enseignement politique en URSS", in *Cahiers de l'économie soviétique*, nr. 4, april-juli 1946, blz. 10.
- ¹³ N. Voznesenskii, *Voennaja ekonomika SSSR v period Otetsjestvennoi vojni*, Moskou: Gospolitizdat, 1947. Het boek werd op 250.000 exemplaren gedrukt. <http://www.politische-oekonomie.org/Dokumente/Wosnessenski/index.htm>
- ¹⁴ Hij verving Aleksandrov die als filosoof eerder een zwakke figuur was.
- ¹⁵ De vijf gesprekken die Stalin in de jaren 1941-52 met de economen voerde, werden door L. Gatovski in *Kommoenist*, vol. 18, 1962, gepubliceerd. Samenvatting hiervan gepubliceerd in Richard Kosolapov, *Slovo Tovarishi Stalini*, Moskou: Paleja, 1995, blz. 1618.
- ¹⁶ J. Stalin, *De economische vraagstukken van het socialisme in de Sowjetunie*, Amsterdam: Pegasus, 1953.
- ¹⁷ T. Surányi-Unger, "Metamorphoses of the Soviet textbook on economics", in *The American Economic Review*, jg. 46, nr. 5, 1956, blz. 937-46; Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin*, Londen en New York: Routledge-Curzon, 2002, blz. 96-113.
- ¹⁸ G. D. Embree, *The Soviet Union between the 19th and 20th Party Congresses 1952-1956*, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1959, blz. 6.
- ¹⁹ Stalin doelde hier impliciet op de economen E. Varga en M. Rubinstein.
- ²⁰ Stalin, a.w., blz. 34.
- ²¹ Stalin, a.w., blz. 34.
- ²² Stalin, a.w., blz. 37.
- ²³ Stalin, a.w., blz. 37.
- ²⁴ Sinds het Achtste Partijcongres in 1919 was het partijprogramma nooit herzien.
- ²⁵ *Voprosy ekonomiki*, nr. 12, 1952, blz. 102-116.
- ²⁶ E. Varga moest toen publiekelijk bekennen dat Stalin het bij het rechte eind had en dat oorlogen tussen de kapitalistische landen onvermijdelijk waren. *Voprosy ekonomiki*, nr. 12, 1952, blz. 109; David J. Dallin, *The Changing World of Soviet Russia*, New Haven: Yale University Press, 1956, blz. 311-313.
- ²⁷ W. Djatschenko [Vasilii Petrovitsj], "J. W. Stalin über die Warenproduktion und das Wertgesetz im Sozialismus (Material zum Studium des Werks 'Ökonomische Probleme des Sozialismus in der UdSSR' von J. W. Stalin' (1953) (typoscript).
- ²⁸ *Ibid.*, blz. 1.
- ²⁹ Ronald L. Meek werkte op dat moment aan de Universiteit van Glasgow en hij publiceerde deze mening in *The Economic Journal*, jg. 63, september 1953, blz. 717.
- ³⁰ Isaac Deutscher, *Heretics and Renegades. And Other Essays*, Indianapolis en New York: The Bobs-Merrill Company, 1969, blz. 156.
- ³¹ George F. Kennan, *Memoirs 1950-1963*, Boston en Toronto: Little, Brown and Company, 1972, blz. 169.
- ³² Ernest Germain [Mandel], "Economic problems of transition epoch. The Soviet bureaucracy in the mirror of Stalin's last work", in *Fourth International*, jg. 13, nr. 6, november-december 1952, blz. 179-192.
- ³³ Mao Zsedong, "Critique of Stalin's economic problems", in *Selected Works of Mao Tse-tung*, deel 8, 1981. <http://www.marxists.org/reference/archive/mao/works/1961/stalcrit.html>
- ³⁴ Een Duitse vertaling verscheen een jaar later onder de titel *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, Berlijn: Dietz-Verlag, 1955 (en ook in West-Duitsland bij Verlag Das Neue Wort in Düsseldorf, 1955). <http://www.politische-oekonomie.org/Lehrbuch/index.htm>
- ³⁵ Leden van de commissie waren ditmaal A. V. Bachoerin, V. P. Gloetsjkov, S. B. Lif, N. S. Spiridinova, N. V. Tsjessin, V. I. Katz, M. P. Ossadko, I. D. Oedaltsov, F. P. Kosjeljov, V. A. Sjamin, S. K. Tatoer, G. P. Roedenko, A. I. Pasjkov en N. A. Zagalov.
- ³⁶ *Political Affairs*, jg. 36, nr. 11, 1957, blz. 40.
- ³⁷ De notulen van de bijeenkomsten werden in de verslagen van de Moskouse Universiteit, Afdeling Economie, Filosofie en Recht, gepubliceerd. Zie *Vestnik Moskovskogo Oeniversiteta*, nr. 2, 1956, volledige tekst in vertaling in *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*, nr. 8, 1957, blz. 901-914.
- ³⁸ Lif in *Political Affairs*, a.w., blz. 42.
- ³⁹ Tsjessin, in *ibid.*, blz. 44.
- ⁴⁰ *Ibid.*, blz. 44.
- ⁴¹ E. G. Liberman in *Kommoenist*, nr. 10, 1956, vertaald als "Planning industrial production and material stimuli for its development", in *Problems of Economic Transition*, jg. 8, nr. 2, juni 1965, blz. 13-28.
- ⁴² Aan dat debat namen deel: L. M. Gatovski, J. A. Kronrod, V. S. Nemtsjinov, A. G. Koelikov, I. S. Malysjov, M. F. Makarova, A. V. Batsjoerin, M. S. Bor, Sj. Toeretski, V. S. Achimov, L. I. Maisberg en V. I. Koets. Zie verslag: "Diskussion über Wertgesetz und Preisbildung in der UdSSR", in *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftliche Beiträge*, nr. 8, 1957, blz. 901-914.
- ⁴³ D. M. Nutti, "Material incentive schemes and the choice of techniques in Soviet industry", in *Australian Economic Papers*, jg. 5, nr. 8, 1967, blz. 183-198.
- ⁴⁴ L. Gatovski, "Ob ispolzobanii zakona stoinosti v sostsalistsjeskom chozyaistve", in *Kommoenist*, nr. 9, 1957, vertaald als L. Gatovski, "Über die Ausnutzung des Wertgesetzes in der sozialistischen Wirtschaft", in *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftliche Beiträge*, 1957, nr. 12, blz. 1526-1544. Deze hervormingen waren een flauwe echo van hetgeen ook elders in het socialistische blok al was geopperd in verband met

de werking van de waardewet en de materiële prikkels in het proces van de socialistische accumulatie. In de DDR bepleitten F. Behrens en A. Bernary voor een systeem van gedecentraliseerde planning gebaseerd op marktmechanismen en dit onder coördinerende leiding van de centrale bank, terwijl in Polen de econoom W. Brus zich al ten gunste van de werking van de waardewet in een socialistische economie had uitgesproken. Włodzimierz Brus, *Socialist Ownership and Political Systems*, Londen en Boston: Routledge & Kegan Paul, 1975, blz. 104-178.

⁴⁵ V. S. Nemtsjinov, "O sootnisjenijach rassjirennogo vosproisvodstva, in *Voprosy ekonomiki*, no. 10, 1958.

⁴⁶ Nobelprijswinnaar samen met Tjalling Koopmans in 1975.

⁴⁷ *Politisjeskaia ekonomija – Oetsjebnik*, Moskou: Gospolitizdat, 1958 (Duitse vertaling in 1959 bij Dietz in Berlijn).

⁴⁸ G. V. Kozlov, "O stoektoere koersa politisjeskoj ekonomii", in *Voprosy ekonomiki*, nr. 3, 1959, blz. 91-92.

⁴⁹ Tekenden als auteurs: K. V. Ostrovitjanov, L. M. Gatovski, I. I. Koezminov, V. N. Starovski, A. V. Batsjoerin, M. P. Zakov, T. I. Zaslavskaja, O. T. Bogomolov en V. V. Toemalov.

⁵⁰ E. Varga, "Marksizm i ekonomitsjeskizakoi, tsjoto takoë zakon?", 29 blz. Typoscript. Politieke Partij Archieven (PIL), Boedapest, Varga dossier, 783.f.9.6.e; de gedrukte tekst verschilt enigszins van het getypte origineel. E. Varga, "Marksizm i vopros ob osnobnych ekonomitsjeskich zakonach kapitalizma". Een verslag van de redactievergadering van *Kommoenist* is eveneens aanwezig: *Protokol*, nr. 24, blz. 61-72.

⁵¹ E. Varga, "A kapitalizmus gazdasági alaptörvényének kérdése és a marxizmus", in *Társadalmi Szemle*, 1964, nr. 12, blz. 15-31.

⁵² E. S. Varga, *Otsjerki po problemam politiekonomii kapitalizma*, Moskou: Politizdat, 1964 (tweede druk in 1965; vele vertalingen volgden daarna, zoals Y. Varga, *Politico-Economic Problems of Capitalism*, Moskou: Progress Publishers, 1968; E. Varga, *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskou: Éditions du Progrès, 1967).

⁵³ Varga, *Politico-Economic Problems, a.w.*, blz. 14.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 14-15.

⁵⁵ Hiervan verscheen ook een afzonderlijke druk: J. W. Stalin, *Over dialektisch en historisch materialisme*, Amsterdam: Pegasus, 1972.

⁵⁶ Hiervan verscheen al het jaar nadien een Nederlandse vertaling: *Geschiedenis van de Communistische Partij der Sowjet-Unie (Bolsjewiki)*, Amsterdam: Pegasus (vertaling door W. Reesema). De KPb kwam met dezelfde vertaling:

Geschiedenis van de Communistische Partij (bolsjeviki) der Sovjet-Unie. Korte leergang onder redactie van een commissie uit het Centraal Komitee van de K.P. (b) der Sovjet-Unie en door het Centraal Komitee goedgekeurd, Brussel: Volksuitgave, 1945.

⁵⁷ Varga, *a.w.*, blz. 18.

⁵⁸ Varga baseerde zich hier op Marx in *Het Kapitaal*, deel 1. Deze interpretatie van Marx werd echter later door István Mészáros hogelijk betwist waar hij schrijft dat Marx geen belangstelling had voor de "apologetische platitude" dat de productie zou moeten worden geleid. Marx zou zijn leven lang hebben gezocht naar alternatieven hiervoor ten einde tot een "autonome uitoefening van sociale metabolische controle door de geassocieerde producenten" te komen. István Mészáros, *Beyond Capital. Towards a Theory of Transition*, Londen: Merlin Press, 1995, blz. 653.

⁵⁹ Varga, *Politico-Economic Problems, a. w.*, blz. 24-25.

⁶⁰ Stalin, *De economische vraagstukken, a. w.*, blz. 10.

⁶¹ Varga, *Politico-Economic Problems, a. w.*, blz. 27.

⁶² *Ibid.*, blz. 69.

⁶³ *Ibid.*, blz. 31-32.

⁶⁴ *Ibid.*, blz. 32.

⁶⁵ *Ibid.*, blz. 32.

⁶⁶ *Ibid.*, blz. 32.

⁶⁷ *Ibid.*, blz. 32.

⁶⁸ *Ibid.*, blz. 34.

⁶⁹ *Ibid.*, blz. 34.

⁷⁰ *Ibid.*, blz. 34.

⁷¹ *Ibid.*, blz. 35.

⁷² *Ibid.*, blz. 35-36

⁷³ V. A. Cheprakov, "Introduction", in *ibid.*, blz. 7.

⁷⁴ Autorenkollektiv, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, J. W. Stalin, *Ökonomische Probleme des Sozialismus in der UdSSR*, Offenbach: Verlag Olga Benario und Herbert Baum, 1977, 507 blz.

⁷⁵ Deze heruitgave werd hier en daar, zonder dat dit ergens wordt verantwoord, ingekort. Het voorwoord ontbreekt, waardoor de lezer de namen van de auteurs en samenstellers van het leerboek onthouden wordt. Ook plaats en uitgever van deze Nederlandstalige uitgave ontbreken. Men kan het zich wel voor 12 euro aanschaffen bij de PVDA. M. Lemonnierlaan 171, 1000 Brussel 02/50 40 110. Trouwens, hoofdstukken 20 en 21 werden ooit als afzonderlijke brochure in Nederlandse vertaling uitgegeven als *De algemene crisis van het kapitalisme*, Amsterdam: Pegasus, 1955, 60 blz.

⁷⁶ Zie bij voorbeeld N. A. Zagalov, A. A. Arsumanjan e.a., *Lehrbuch politische Ökonomie*, Berlijn: Die Wirtschaft, 1972.

⁷⁷ A. A. Arsumanjan en A. M. Rumjanzew (red.), *Probleme des modernen Kapitalismus und die Arbeiterklasse. Materialien eines Meinungsaustausches, der von der Zeitschrift "Probleme des Friedens und des Sozialismus" und vom Institut für Weltwirtschaft und internationale Beziehungen der Akademie der Wissenschaften der UdSSR durchgeführt wurde*, Berlijn: Dietz Verlag, 1964.

⁷⁸ Horst Hemberger, Lutz Maier, Heinz Petrak, Otto Reinhold en Karl-Heinz Schwank, *Imperialismus heute. Der staatsmonopolistische Kapitalismus in Westdeutschland*, Berlijn: Dietz Verlag (Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED), 1965, blz.158.

⁷⁹ Alfred Lemnitz en anderen (red.), *Politische Ökonomie des Kapitalismus und des Sozialismus. Lehrbuch für das marxistisch-leninistische Grundlagenstudien*, Berlijn, Dietz, 1982. H. Richter (red.), *Politische Ökonomie - Kapitalismus - Sozialismus*, Berlin: Dietz Verlag, 1974.

⁸⁰ P. Boccarda, *Études sur le capitalisme monopoliste d'état, sa crise et son issue*, Parijs : Éditions sociales, 1973, blz. 21-107.

⁸¹ *Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'état*, Parijs : Éditions sociales, 1971, 2 delen.